

TÉZISFÜZET

Szombathy Zoltán

Az iszlám Fekete-Afrikában

című MTA doktori értekezéséhez

Budapest, 2019

I.

A kutatás célja és tárgya

Értekezésem legfőbb célkitűzése egyetlen rövid mondatban összefoglalható: az afrikai iszlám kultúra első magyar nyelvű leírását kívánom publikálni. Az iszlám világ hagyományosan jelentős érdeklődést vált ki Magyarországon, s az iszlám kutatása legalább másfél évszázada fontos területe a magyarországi orientalisztikának (gondoljunk csak Goldziher Ignác világhírű munkásságára). Afrika kutatásából is régóta részt vállaltak magyar utazók és tudósok (a világszerte ismert nevek közül említsük meg pl. Torday Emilt vagy Polányi Károlyt). A két témakör metszetéről, Fekete-Afrika muszlimok lakta területeiről azonban mind a mai napig úgyszólván semmiféle használható magyar nyelvű anyag nem áll rendelkezésünkre. Az iszlám világról szóló szakirodalomban sokszor csak futólag tárgyalják Fekete-Afrikát, gyakran pedig említésre sem méltatják. Pedig hatalmas és népes térségről van szó. Fekete-Afrikán belül teljesen vagy többségében muszlim terület Nyugat-Afrika nagy része (a legdélibb sávot kivéve) és ezen övezet keleti irányú folytatása Afrika középső és keleti felében (Csád, Szudán, a Közép-Afrikai Köztársaság és a környező országok területén), Északkelet-Afrika jelentős része – az etiópiai központi magasföldek kivételével – és Kelet-Afrika tengerparti övezete és part menti szigetei Szomáliától dél felé egészen Mozambik középső részéig. De Afrika sok más részén is találunk jelentős létszámú muszlim közösségeket. Ennyiből is világos, hogy Fekete-Afrika kulturális és vallási életében az iszlám alapvető jelentőségű szereplő – egyébként a kontinens más részein domináns kereszténységhez hasonlóan. Jelenleg a világon körülbelül minden ötödik-hatodik muszlim (és minden ötödik keresztény is) Fekete-Afrikában él, s a jelenlegi tendenciák alapján ez az arány minden előrejelzés szerint folyamatosan növekedni fog. Hogy érzékeltessem a térség jelentőségét az iszlám világon belül, említhetem azt is, hogy csak 1981-ben százezer nigériai muszlim hajtotta végre a mekkai zarándoklatot – a legnagyobb zarándokcsoport bármely muszlim országból. Ami magát Fekete-Afrikát illeti, ebben a térségben ma nagyjából minden harmadik ember muszlim, s a folyamatok arra mutatnak, hogy ez az arány is tovább fog növekedni. Az iszlám ugyanis nagy valószínűséggel jelenleg is a leggyorsabban terjedő vallás Fekete-Afrikában,

részben a magas népszaporulat, részben az áttérések miatt, s tegyük hozzá, hogy egyszersmind Afrika az a kontinens, ahol a legnagyobb mértékű növekedést könyvelheti el ez a vallás az utóbbi száz évben. Afrika nagyobb részén ma is gyorsan nő a muszlim népesség aránya. Különösen figyelemreméltó ebből a szempontból Sierra Leone, Burkina Faso és Elefántcsontpart, illetve a Guineai-öböl partján fekvő államok – vagyis Nyugat-Afrikának pont azok a részei, ahol az iszlám régebben nem játszott igazán kiemelkedő szerepet.¹ Az iszlám ráadásul nem újonnan megjelent szereplő Fekete-Afrikában. A kereszténységtől eltérően, amely afrikai elterjedését (Etiópiától eltekintve) kifejezetten a gyarmatosításnak, az idegen uralomnak köszönheti, az iszlám a középkortól kezdve Fekete-Afrika számos régiójában jelen volt, s fő terjesztői nem idegen misszionáriusok, hanem helyi, afrikai muszlimok voltak. Etiópiában már Mohamed próféta életében megjelentek az első muszlim bevándorlók, s pár száz évvel később már muszlim államok léteztek az ország déli és keleti részén. Nyugat-Afrikában röviddel i. sz. 1000 után (a muszlim időszámítás 5. századának elején) létrejöttek az első muszlim államok (Takrúr és Szilla a Szenegál folyó mentén, Szonghai a Niger folyónál, Kánem a Csád-tó vidékén), míg a kelet-afrikai tengerpart népessége a középkor végére már teljesen muszlim volt.

Mint fentebb már jeleztem, munkám jelentőségét leginkább az adja, hogy magyarul nem áll az olvasó rendelkezésére komolyan vehető tudományos összefoglalás ebben a témában, a témakör szinte a szó szoros értelmében fehér folt a magyar tudományosság térképén. A fehér folt ráadásul annál is nagyobb, mert nemcsak komoly összefoglaló munkát nem találunk az afrikai iszlámról, hanem még részkérdésekkel foglalkozó, komolyan vehető tanulmányt is csak csekély számban. Bizonyos résztémákról kétségtelenül megjelentek értékes, kisebb-nagyobb terjedelmű publikációk, de ezeknek közös vonása, hogy szerzőik nem az iszlám vallásra és kultúrára szakosodott szakemberek. A Franciaországban élő Zempléni András világszerte elismert néprajzi gyűjtőmunkáját részben muszlim népek (pl. a muszlim szenegáli *lebuk*, a részben muszlim elefántcsontparti *szenufók*) között folytatta, akárcsak Görög Veronika (a nagyrészt muszlim mali *bambarák* között); Füssi-Nagy Géza egyetemi jegyzetek és cikkek formájában közreadott munkái a szuahéli nyelvről és kultúráról máig érvényesek és értékesek; Horváth Attila nagyszerű 2009-es doktori értekezésében

¹ Sierra Leone lakosságának a gyarmati korban talán negyede-harmada, 1970-ban körülbelül fele volt muszlim, az ezredfordulóra az arány háromnegyedre nőtt. Beninben a muszlimok aránya egyetlen évtized alatt, 1992 és 2002 között a népesség egyötödéről egynegyedére nőtt; 1970-ben még csak egytized volt az arány. Elefántcsontparton – ahol az 1950-es évek végén nagyjából a népesség egyötöde lehetett muszlim, ma megbízható becslések szerint a népesség legalább 40%-a muszlim, sőt az iszlámnak ma már az ország déli sávjában őshonos népcsoportok között is szép számmal vannak hívei. Burkina Faso (régebbi nevén Felső-Volta) esetében a muszlimok aránya az 1961-es 20%-ról mára nagyjából 60-65%-ra nőtt.

(amely megérdemelné, hogy könyv formában is megjelenjen) foglalta össze a szuahéli karavánkereskedelem történetét és a kongói muszlim *wangwana* közösség kialakulását; s még folytathatnánk. Néhány újabban megjelent politológiai és politikatörténeti munka (pl. Tarrósy István vagy Marsai Viktor tollából) érinti az afrikai muszlim társadalom és kultúra témakörét is, de nyelvtudás és az iszlámmal kapcsolatos mélyebb ismeretek hiányában ezek bizonyos eseménytörténeti adatokon túlmenő képet nem nyújtanak az afrikai iszlámról. Mint értekezésemben több ponton kénytelen vagyok jelezni, még különböző arabról magyarra fordított geográfiai forrásművek Afrikára vonatkozó szövegrészei is általában az afrikai muszlim társadalmakkal kapcsolatos ismerethiányról tanúskodnak. Alapvető hibáktól és félreértésektől hemzsegek például az Ibn Baṭṭūṭa-féle útleírás magyar szövegének Afrikára vonatkozó részei, akárcsak Buzurg b. Shahriyār al-Rāmhurmuzī *ʿAjāʾib al-Hind* című műve magyar fordításának jegyzetanyaga. S ez még csak a tudományos szakirodalom. A sajtó szintjén egészen döbbenetes ismerethiány figyelhető meg az afrikai muszlim népességet illetően. Kezdve azzal, hogy az afrikai muszlim népesség méreteivel és arányával (ti. Fekete-Afrika népességének legalább egyharmada) a legritkább esetben vannak tisztában a szerzők, de ezen túlmenően is számos elképesztő félreértéssel találkozhatunk a nyomtatott és elektronikus sajtóban. Milyen etnikumok alkotják az afrikai muszlim népességet? Kik a fekete-afrikai (pl. szudáni, csádi, nigériai) arabok s hogyan alakultak ki ezek a népességek? Mikor és hogy terjedt el az iszlám Afrikában és milyen vidékeken játszik domináns szerepet? A vallásgyakorlás milyen formái jellemzők az afrikai muszlimokra? Mik az afrikai reformista muszlim csoportok céljai és módszerei? Mindezekkel a kérdésekkel kapcsolatban ijesztő mértékű tájékoztatatlanság tükröződik a sajtótermékek lapjain, így tudományos hasznán túl ez a munka az általános ismeretterjesztést is célul tűzi ki. Minthogy értekezésem – több évtizedes kutatás eredménye – az itt ecsetelt ismerethiányt kívánja bizonyos mértékben orvosolni, egyértelműen és kifejezetten hiánypótló műnek szánom, amelyet rövidesen (név- és tárgymutatóval, térképekkel és egyéb segédanyagokkal kiegészítve) könyv formában is meg szeretnék jelentetni.

Egy összefoglaló mű elkészítése természetesen óhatatlanul fölveti a hangsúlyok és a szerkezet kérdését: mely kérdéseket érdemes részletesebben kifejteni, s a változatos témájú anyagot milyen logika szerint érdemes elrendezni? Legelsőként azt kell hangsúlyoznom, hogy művem nem történelmi összefoglaló, s különösen nem célom az, hogy szisztematikus eseménytörténetet vázoljak föl. Az afrikai történelemmel kapcsolatos alapvető ismeretek ma már szerencsére több viszonylag jó, idegen nyelvekből fordított könyv lapjain a

rendelkezésükre állnak², s egyébként is sokkal célszerűbbnek tekintetem a tematikus elrendezést (ld. alább) a kronológiai vezérfonal követésénél. Ugyancsak nem volt célom az, hogy regionális áttekintést adjak az afrikai muszlim területekről. Mint értekezésemből világosan látható, a fekete-afrikai iszlám vallásgyakorlásnak és társadalomnak számtalan olyan vonása van, amely a kontinens nagy részén hasonló képet mutat. Ez a megfigyelés alakítja az anyag elrendezését, amely tematikus logikát követ: négy fő témakör (1. etnikum és származás; 2. társadalmi élet; 3. vallásgyakorlás; 4. történelem és államiság) keretei között tárgyalom az afrikai muszlimok kultúrájának jellemzőit. A fő kérdés mindvégig ez: melyek az afrikai iszlám kultúra legfontosabb jellegzetességei? Vagy másképpen fogalmazva: mennyiben sajátos a fekete-afrikai iszlám kultúra, s mennyiben hasonlít más muszlim területekéhez?

A különböző jelenségek és folyamatok bemutatásakor mindvégig igyekeztem bőséges elsődleges forrásanyagra – muszlim, leginkább pedig afrikai muszlim szerzőktől származó szövegekre – is támaszkodni. Számos ilyen elsődleges forrásból hosszabb részleteket is idézek. Ez nézetem szerint azért különösen fontos, mert így az adott jelenségekkel kapcsolatban a muszlim – s főleg az afrikai muszlim – nézőpontot vagy nézőpontokat is meg lehet jeleníteni.³ Az idézett forrásszövegek közül a legtöbb magyarul sohasem jelent meg, s mint fentebb említettem, az a kevés, amely magyar fordításban is hozzáférhető – mint például Ibn Battūta útleírása –, gyakran súlyos félrefordítások sokaságát tartalmazza. A könyvben saját fordításomban közölt arab és szuahéli szövegek így reményeim szerint külön forrásértékkel is bírnak.

Mint említettem, négy főbb tematikus egységben tekintem át a fekete-afrikai iszlám kultúra jellemzőit, s az értekezés végén két fontos függelékben naprakész statisztikai adatokat közlök az afrikai muszlim népességről. A fejezetek a következő témákat dolgozzák föl:

1. Etnikai kötődés, eredet, identitás

Az etnikai tényező hangsúlyos vizsgálata több szempontból is rendkívül fontos. Először is azért, mert az iszlám világon belül Fekete-Afrikában található a legtöbb muszlim népcsoport. Ezek közül sok kicsiny, csekély létszámú, más népek nagyon nagy létszámúak, de bizonyos jellegzetességek (pl. a fiktív arab eredetmondák és genealógiák elterjedtsége) általánosan

² Pl. J. D. Fage: *Afrika története* (ford. Antoni Csaba, Budapest: Osiris Kiadó, 2004); Peter Garlake: *Afrikai királyságok* (ford. Ecsedy Csaba, Budapest: Helikon Kiadó, 1988).

³ Ide tartozó apróság a datálás kérdése is: mivel az iszlám kultúra történetéről van szó, a dátumokat és korszakokat a muszlim (ún. *hidzsra* szerinti) naptár szerint is megadom, kivéve ahol ennek semmi jelentősége nincs.

elterjedtek. Hangsúlyosan tárgyalom az etnikai asszimiláció jelenségét, amely Fekete-Afrikában ma is tömegeket érint, s bemutatom azt a sajátos – Fekete-Afrikában általános – jelenséget, amikor az etnikai és a vallási identitás szorosan összefonódik. A fejezet végén külön foglalkozom két igen sajátos, nehezen definiálható afrikai etnikummal: a szuahélikkel és az arabokkal (vagy inkább: "arabokkal"). Azért is alapvető fontosságú az etnikai kötődések részletes tárgyalása, mert – mint munkám során kimutatom – az etnikai tényező húzódik meg egy sor vallási ellentétként beállított konfliktus háttérében, s ezek megértése az etnikai viszonyok szerepének fölismerése nélkül lehetetlen. Munkámnak ez a része különös aktualitással bír, ugyanis számos jelenkori afrikai etnikai konfliktus megértését tudatosan terjesztett, ideologikus célú torzképek nehezítik. A legdurvább manipulációról, az állítólagos afrikai (egyszersmind globális) "keresztényüldözés" elképzeléséről, az USA neoprotestáns lobbicsoportjai által kiagyalt ideológiai konstrukcióról részletesen is szót ejtek munkámban.

2. Társadalom és kulturális élet

Tartalmát tekintve az értekezés második fejezete nevezhető a legváltozatosabbnak. Először az afrikai muszlim közösségek életmódját tekinti át, s ennek során külön foglalkozik a nomád és a letelepedett, földművelő népesek közti különbséggel, illetve a kereskedőcsoportokkal és a távolsági kereskedelem hálózataival. További fontos témakör a városok és a városiasodás szerepe az afrikai muszlim kultúra alakításában. Az anyagi kultúra bizonyos tényezői (különös tekintettel az öltözködés és a táplálkozás kérdéseire) és a szellemi kultúra (főleg az iszlám hagyomány és az afrikai folklór kölcsönhatása, illetve a hagyományos muszlim elitek fő jellegzetességei) is nagy hangsúlyt kap. Különösen hosszan foglalkozom az oktatás kérdésével. Ez azért kiemelkedően fontos kérdéskör, mert segít megérteni az afrikai muszlim népesek általánosan jellemző elmaradottságát a keresztényekhez képest Afrika vallási szempontból vegyes országaiban. Áttekintem a hagyományos muszlim oktatást, annak intézményeit, anyagi háttérét, tananyagát, módszereit és központjait. Szólok a gyarmati kor oktatáspolitikájáról (amely súlyosan és tudatosan diszkriminatív volt a muszlimok irányában), a missziós oktatás szerepéről és ennek örökségeként a független afrikai államok missziós iskolákban kinevelt elitjéről és iskolarendszeréről. A fejezet végén igen részletesen tárgyalom a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem jelenségét, majd ezzel összefüggésben a rasszizmus megnyilvánulásait az afrikai muszlim kultúrkörben.

3. Vallási élet

Tekintettel arra, hogy a tömeges áttérés jelenleg is folytonosan növeli a fekete-afrikai muszlimok számát és arányát, a vallási életről szóló fejezet elején szükségesnek bizonyult bőségesen tárgyalni az áttérés kérdését. Kik és miért tértek/térnek át az iszlámra? Hogyan zajlik az áttérés és milyen látható következményekkel jár? A következőkben az afrikai muszlim vallásosság és vallásgyakorlat különböző formáit tekintem át. Különösen bőven foglalkozom a szinkretikus, népi vallásossággal, két okból is: egyrészt a köznép nagy része mindig is ezt gyakorolta Fekete-Afrikában (is), másrészt természetesen ez a változat mutatja a legtöbb helyi, afrikai jellegzetességet. Az iszlám szinkretizmus tárgyalásának során olyan jelenségeket mutatok be, mint az iszlámból csak bizonyos elemeket kölcsönző animista vallásosság (pl. Korán-kéziratok mint fétisek használata), a *residuumok* megőrzése a régebbi animista vallásokból, a varázslás és az amulettek használata, a különböző szellemek (pl. az ősök szellemei) kultuszai és különösen a megszállottsági kultuszok, s végül a maszkos szertartások. Ezt követően a kevésbé tipikusan afrikai jellegzetességeket mutató vallási irányzatokat tekintem át, például a szúfizmust (vallási misztika) és a szúfi szentek kultuszát, a vallásjogi irányzatokat, s végül a modern iszlám reformmozgalmakat és ezekkel összefüggésben a dzsihádzmust és a *sharīʿa* (vallási törvény) bevezetésének kérdését. Minthogy sok afrikai muszlim közösség keresztény kisebbség/többség szomszédságában él, elengedhetetlen a muszlim-keresztény viszony részletes tárgyalása. Mind az iszlám, mind a kereszténység térítő vallás, így részletesen tárgyalom a muszlimok és a keresztények missziós tevékenységét is.

4. Történelmi források, történelem és államiség

A történelemről szóló fejezet a történelmi tudás forrásanyagának áttekintésével indul, s mind a szóbeli, mind az írásos források szerepét tárgyalja. (Az utóbbiak különösen fontos szerepet játszanak Fekete-Afrika muszlim részein.) A fejezet szót ejt a hagyományos afrikai muszlim írásbeliség mindhárom formájáról: az arab nyelvű, az arab betűkkel írt helyi nyelvű (ún. *ʿjamī*), illetve a helyi ábécét használó írott szövegekről. Az államiség tárgyalását az állam nélküli népek (főleg pásztorkodó népek Afrika északkeleti részén: afar, szomáli, bedzsa, stb.) úgynevezett szegmentált ágazati rendszereinek és államkezdeményeinek bemutatása nyitja, majd áttekintem az anyagi rendszerek és az iszlám kapcsolatát. Ezt követően bemutatom Fekete-Afrika hagyományos muszlim államait, majd a 17. századtól megjelenő muszlim teokráciákat. Minthogy gyakorlatilag Afrika valamennyi muszlim népét érintette a gyarmatosítás, fontos témakör az Afrikán kívülről érkező gyarmatosítók szerepe és hatása is.

A fejezet végén a független afrikai államokban élő muszlim közösségek helyzetét tekintem át röviden.

5. Függelék

Az afrikai muszlim népesség gyors növekedése, illetve a megbízhatatlan statisztikák és az elfogult/nemlétező népszámlálások miatt elavult az afrikai muszlimokkal kapcsolatban eddig közölt legtöbb magyar nyelvű statisztika. Ezt kívánom számos különböző forrás adatainak összevetésével orvosolni, s a lehetőségekhez képest naprakész adatokat közölni.

II.

A kutatás módszerei és problémái

Mint az előző részben már jeleztem, értekezésem nem a nemzetközi szakirodalomban szokásos megközelítésmódokat veszi át, azaz egyrészt nem történeti-kronológiai alapon kíván áttekintést nyújtani az iszlám afrikai elterjedéséről és történetéről, másrészt pedig nem regionális egységekben kívánja tárgyalni a különböző afrikai muszlim közösségeket. Ehelyett a mű szerkezetét az a cél alakítja, hogy az afrikai iszlám kultúra főbb vallási, kulturális és társadalmi jellegzetességeit mutassa be a kontinens legkülönbözőbb muszlim közösségeiből vett példák sokaságával. Az elrendezés tehát *tematikus logikát követ*, s az afrikai iszlám egyes jellemző vonásait illusztráló példák Fekete-Afrika egész területéről és az afrikai történelem különböző korszakaiból származnak. Ezzel nem kívánom figyelmen kívül hagyni a történelmi változásokat, hanem inkább az afrikai iszlám kultúra *általánosan és tartósan* jellemző vonásait igyekszem hangsúlyozni. Ahol a történelmi változások és a regionális különbségek fontosak, ott természetesen ezzel is külön foglalkozom.

1. A vizsgált térség

A "Fekete-Afrika" kifejezés tartalmának definiálása, a térség földrajzi határainak kijelölése a legkevésbé sem magától értetődő kérdés. Egy sor fontos dilemmát szükséges tisztázni, amikor a vizsgált térséget meg kívánjuk határozni. Például része-e Fekete-Afrikának a mai Mauritánia területe?⁴ És Mali legészakabbi, szaharai területei? S még szélesebb értelemben a Szahara (vagy legalábbis annak délebbi fele)? És Fekete-Afrikához sorolandó-e a mai Szudán, amelyet általában (és szerintem helytelenül) az arab világ szerves részeként szoktak kezelni? Mennyiben fekete-afrikai népesség az Etiópia központi magasföldjein élő *amhara* és *tigrinya* nyelvű (azaz sémi nyelveket beszélő), s részben arábiai eredetű keresztény népesség?

⁴ A kérdés már a hagyományos muszlim írásbeliségben is fölmerült; hosszabban tárgyalja például Aḥmad b. al-Amīn al-Shinqīṭī: *al-Wasīṭ fī tarājim udabā' Shinqīṭ*, szerk. Fu'ād Sayyid, Kairó: Maktabat al-Khānjī, 1409/1989: 422-24.

Értekezésemben mindezeket a területeket és népességeket egyértelműen Fekete-Afrika részeként kezelem. Szilárd meggyőződésem szerint ez az egyetlen igazán jól indokolható megközelítés – egész egyszerűen nincs olyan szempont, amely alapján külön kellene kezelni ezeket a vidékeket és lakóikat, mintha valamiféle éles határ húzódna köztük és a "valódi", vitathatatlanul afrikai területek között. Az egyetlen – de érthető módon többnyire ki nem mondott – ilyen szempont az lehetne, hogy Afrikán kívülről érkező erős kulturális hatások érték ezeket a területeket, s sokkal kisebb mértékben, de Afrikán kívülről érkező bevándorlás célpontjai is voltak kisebb-nagyobb mértékben. (A keresztény Etiópia és a Szahara északi sávja esetében valamivel jelentősebb mértékű volt ez a bevándorlás, a Szahara déli sávja és Szudán esetében inkább csak az idegen kulturális hatás volt erős, a bevándorlás sokkal csekélyebb mértékű.) De az összes említett terület szoros kapcsolatban volt Fekete-Afrika más régióival és számtalan etnikai, kulturális, életmódbeli és egyéb tényező köti őket Afrikához. E megfontolások alapján Fekete-Afrika részének tekintem mindezeket a vidékeket, ám részletesen szólok mind az arab bevándorlás kérdéséről, mind az arab kultúra hatásáról.

2. Az átírás és a népnevek problémái

A legfontosabb technikai jellegű problémakör, amely értekezésem elkészítése során mindvégig hangsúlyosan merült föl, az arab és afrikai nyelvek átírása, illetve az afrikai nép- és törzsnevek kérdése. Elsőként az átírás kérdésére térnék ki. Munkám során alapvető dilemmaként merült föl, hogy az idegen szavak és nevek átírásában a fonetikailag pontos tudományos átírást kövessem-e, vagy inkább maradjak a jól fölismerhető, magyaros, ámde nem tudományos pontosságú átírásnál. Mivel az értekezést hamarosan könyv formában is meg kívánom jelentetni, s ha megjelenik, az első magyar nyelvű összefoglalás lesz a témában, amelyet reményeim szerint nem szakemberek is haszonnal forgathatnak majd, az utóbbi megoldás mellett döntöttem. Ezt az elvet követtem az arab szavak és kifejezések átírása során is. A munka nem (csak) arabistáknak szól, így ebben az esetben is mellőztem a tudományos átírást és inkább magyarosan írtam le az arab szavakat is. Így nem különböztettem meg például az ún. emfatikus mássalhangzókat, az *ajn* ('*ayn*) vagy a *th* (*thā*) hangot, s nem tettem különbséget a normál és torokhangú *k* (*kāf*, illetve *qāf*) között. Ám azért, hogy az arab nyelvet jól ismerők számára egyértelműek legyenek a pontos szóalakok, a könyv végéhez csatolandó név- és tárgymutatóban, illetve a bibliográfiában megadom az arab neveket, szavakat és könyvcímeket tudományos átírásban is (ezek az alakok szögletes zárójelben szerepelnek).

Az arab szóalakok egy további problémát is fölvetnek, amely ismerős lehet az iszlám világ egyéb, nem arab nyelvű kultúráit kutatók számára is. Arra a dilemmára utalok, hogy az

arab eredetű afrikai szavak és nevek esetében az eredeti, arabos formát használjam-e, vagy pedig ugyanezeknek az adott afrikai nyelvben létező szóalakjait. Tehát például egy szuahéli személy nevének említésekor inkább az (arabos) *Szálih* vagy a (szuahéliben szokásos) *Szwaleh* alakot használjam? Az "elemi iskolai tanító" fogalmára az eredeti arab *muallim*, vagy például a (szuahéli) *mwaliimu* vagy éppen a (hausza) *mallam* formát használjam? Minthogy értekezésem kifejezetten az afrikai iszlám kultúrával foglalkozik, általában az afrikai nyelvekben használatos szóalakokat használtam, kivéve akkor, ha valamilyen speciális okból az eredeti arab szóalak is jelentőséggel bír vagy széleskörűen használatban van.

Az arab nyelv átírásával kapcsolatos további probléma a klasszikus arab nyelv és az arab nyelvjárások különbségének kérdése. Mint ismeretes, az írott vagy klasszikus arab nyelv ugyan egységes az egész arab világban, de a különböző arab nyelvjárások annyira eltérnek tőle és egymástól is, mint például a különböző újlatin nyelvek a latintól és egymástól. Ez fölveti azt a kérdést, hogy ahol arabul beszélő afrikai népeiségekről van szó – például Szudán és Csád esetében –, ott a szavak, nevek és kifejezések klasszikus arab vagy nyelvjárási formái szerepeljenek-e inkább. Tehát például a "családi otthon, házcsoporth" inkább *hós* (szudáni arab) vagy *haus* (*hawsh*, klasszikus arab) formában lenne helyesebb, a "homokhátság" inkább *góz* (szudáni arab) vagy *kauz* (*qawz*, klasszikus arab), egy ismert családnév inkább asz-Szihajní (szudáni arab) vagy asz-Szuhajní (*al-Suḥaynī*, klasszikus arab), stb. Ebben az értekezésben nincs egyértelmű döntés az ügyben: ahol az írott arab formának jelentősége vagy sajátos szerepe van, ott azt használom, egyébként viszont a nyelvjárási formát. Az arab nyelvet ismerők számára amúgy is nyilvánvaló a különbség.

Nemcsak az arab szavaknál mellőzöm a szigorú tudományos átírást, hanem a különböző afrikai nyelvek esetében is, amelyek többségének ma létezik latin betűs helyesírása is, amely megint csak eltér a tudományos átírástól. Az értekezésben ezeket a nyelveket is egyöntetűen magyaros formában írom át, már csak azért is, mert nincs olvasó, aki a sok száz, sőt ezer afrikai nyelv helyesírási szabályaival tisztában lehetne. Ráadásul mi lenne a teendő például a legtöbb fekete-afrikai nyelvben nagy jelentőséggel bíró zenei hangsúlyok és hangmagasságok jelzésével? A jelenleg szokásos hausza helyesírás például nem jelzi a hangmagasságot, sőt a magánhangzó-hosszúságot sem: akkor tehát a latin betűs (*boko*) hausza helyesírást kövessük, vagy inkább a szigorú tudományos átírást? De ezen túlmenően is megjegyzendő, hogy – ahogy azt részletesen kifejtem a könyv vonatkozó fejezetében – sok fekete-afrikai muszlim nép nyelvének (így például a hauszának) volt/van arab betűs írásbelisége is, ami további átírási kérdések sokaságát vetné föl. Összefoglalva: az áttekinthetetlen átírási káoszt elkerülendő, s mivel a munkát nemcsak afrikanistáknak és az

iszlám kutatóinak szánom, mindvégig magyaros átírást alkalmazok. Ettől csak néhány régen meghonosodott földrajzi és személynév esetében térek el, amelynek magyaros átírása furcsán hatna: így Tanzánia fővárosát Dar es Salaam, nem Dár asz-Szalám (arab) vagy Dariszalama (szuahéli) alakban írom, Niger fővárosát Niamey, nem Nyamej (szonghaj) alakban, Léopold Sédar Senghor szenegáli politikus nevét így és nem Leopold Szedar Szangor (szerer) alakban, stb.

A népnevek kérdése újabb – igencsak összetett – problémahalmazt vet föl. Ez egyike az afrikanisztika örök problémáinak, több okból is. Egyfelől Afrikát több ezer különböző népcsoport lakja (s értekezésemben is több mint kétszázal foglalkozom hosszabban-rövidebben, de legalább az említés szintjén), ami önmagában is bonyolulttá teszi a kérdést, másfelől a különböző népek egymásra is sokféle elnevezést használnak, vagyis egyazon népre általában több párhuzamos elnevezés létezik – hogy most egy-egy név különböző kiejtéséről és alakjairól ne is szóljunk. A kenyai tengerpart északi és középső szakaszán élő, muszlim vallású szuahéli népességre például a különböző források *badzsuni*, *gunya*, *tikuu* és még számos további néven is utalnak. A jellemző helyzet tehát az, hogy ugyanarra a népcsoportra sokféle név használatos, s ezen túlmenően a nyelvjárások szerint is eltérő formák léteznek. A nyugat-afrikai Guineában, Maliban és egy sor szomszédos országban élő, többmillió muszlim népcsoport neve például *mandinka*, *mandingo*, *malinke*, *maninka*, *manding* és egyéb formákban is megjelenik.

De további tényezők is bonyolítják a kérdést. Sok helyen találkozhatunk például azzal a jelenséggel Afrikában, hogy hasonló kultúrájú kisebb népcsoportok együttesére valamilyen összefoglaló nevet használnak szomszédaik, s nyomukban a külső szemlélők és a kutatók is. Így például Szudán középső, Kordofán nevű tartományának déli hegyvidékén egy rendkívül heterogén (ma már nagyrészt muszlim) etnikai mozaikot találunk, amelyet arab eredetű elnevezéssel sokszor *nubának* hívnak, mintha egyetlen etnikumról lenne szó. Valójában kisebb-nagyobb, három különböző nyelvcsaládba tartozó nyelveket beszélő népcsoportok sokaságáról van szó. Értekezésemben *nubának* hívom őket, amikor az egész konglomerátumról van szó, de a konkrét népneveket használom, amikor egy adott nuba alcsoportról.

Ahogy már említettem, a különböző afrikai népek saját népelnevezésük mellett sokszor más népek által használt neveken is ismeretesek. Ahol lehet, igyekszem inkább az adott népcsoport önelnevezését használni, ahogy azt többnyire elfogadott elvként alkalmazzák a komoly szakirodalomban. (Ám időnként ez az elv is problémás lehet, mert az idegen elnevezés vált közismertebbé.) Egy fontos kivételt teszek: Nyugat- és Közép-Afrika egyik

legjelentősebb és legnagyobb muszlim népére az angol nyelvű szakirodalomban meghonosodott *fulani* nevet fogom használni, bár ez nem saját elnevezésük. Saját nyelvükön ők a *pul* vagy *pullo* (e. sz.) szót, illetve a többes számú *fulbe* alakot használják, míg a *fulani* (vagy *filani*) a nigériai hausza nyelvben szokásos elnevezés. További neveik: *pöl* (wolof; franciás írásmóddal *peul*; ez a francia szakirodalomban leggyakoribb forma), *fula* (mandinka), *felláta* (kanuri, s ennek nyomán csádi és szudáni arab), *takrúri* vagy *takárna* (szintén szudáni arab), *fullán* (szaharai arab), *halpularen* (tukulor), s ehhez jön még egy sor fulani nyelvű alcsoport neve: *fulakunda*, *futanke*, *fulanke*, *khaszonke*, *waszulunke*, *torodbe* (vagy *torobbe*), *toronkawa*, *wodábe*, *mbororo* (vagy *mbororoen*), és még sorolhatnánk. Ugyancsak fulani nyelven beszélnek a *tukulorok* vagy *tokolorok*, egy szenegáli származású, a wolofokkal és szererekkel közeli rokonságban álló nép. Én mindvégig fulaninak hívom ezeket a csoportokat, s ahol ez releváns, jelzem egy-egy alcsoport nevét is. Ebben az esetben azért nem az önelnevezést választottam, mert az egyesszámú *pullo* szóalak szinte ismeretlen a nyugati szakirodalomban, míg a többesszámú *fulbe* szó használata szembemegy az alábbiakban kifejtett alapelvvel az egyes- és többesszámú alakokat illetően.

Egy újabb gyakori dilemma ugyanis a népnevekkel kapcsolatban, hogy az egyes- vagy többesszámú szóalakokat javallott-e inkább használni, amikor népek megnevezéséről van szó. Tehát például a Kongó-medence keleti felében élő szuahéli nyelvű muszlimok megnevezése inkább *mwungwana* (e. sz.) vagy *waungwana* (t. sz.)? Ebben az ügyben azt az alapelvet követem, hogy általában igyekszem le hagyni a különböző képzőket – például a bantu nyelvek egyes- és többesszámú főnévi előragjait –, de ahol ez természetellenes, nem létező alakokat eredményezne s ezért mindenképpen valamelyik létező alakot kell kiválasztani, ott az egyesszámot részesítem előnyben. Ez azonban nem lehet általános, mindent szabályozó alapelv, mert időnként képtelen formákhoz vezetne. Ahol a magyar nyelvben már meghonosodott a többesszámú alak (pl. *bantu*, szó szerint "emberek"), ott megtartom, s különösen indokolt esetben egyébként is használom a többesszámú formákat, például társadalmi rétegekre használt kollektív elnevezéseknél. A szuahéli városállamok patrícus-rétegének szokásos neve például *wenye mdzsi* (a. m. "a város birtokosai") volt. Ez többesszámú alak, de az előrag nélküli forma (*-enye mdzsi*) egyszerűen nem is létezik. Hasonló gondokat vet föl az arab törzsnevek – rendszeren többes számú alakok – használata. Ezeket többnyire megtartottam, ugyanis az egyesszámú alak általában annyira eltérő, hogy arabul nem tudók számára szinte fölismerhetetlen lenne. Így például a szövegben *danágla* (nem *dongoláwi*), *sawábna* (nem *sejbuni*), *dzaalijjín* (nem *dzaali*), *sájjijja* (nem *sájjí*), *baggára* (nem *baggár*) néven szerepelnek különböző szudáni törzsek és törzsszövetségek.

Az afrikai nyelvek elnevezése a népnevekhez hasonló bonyodalmakat okoz. Értekezésemben a könnyebb fölismerhetőség érdekében egyszerűen a népneveket használok a nyelvek elnevezésére is, ahogy ez a magyar nyelvben természetes. Így például nem használok a bantu nyelvekben szokásos nyelv-előképzőket: *mwani* és nem *kimwani* nyelv; *mbalazi* és nem *csimbalazi*; *miini* és nem *csimiini*. Ugyancsak mellőzöm a népnevektől teljesen eltérő formájú, speciális nyelv-elnevezéseket. Ennek megfelelően "fulani nyelv"-ről lesz szó, és nem *fulfuldér*ről vagy *pulárr*ről; "tuareg nyelv"-ről és nem *tamasekr*ről vagy *tamahakr*ról.

3. A forrásanyag jellege és használatának kérdései

Munkám során kifejezetten célom volt, hogy jelentős számban használjak elsődleges forrásanyagokat, s ahol indokolt, ott ilyenekből vett idézetekkel illusztráljam az afrikai iszlám kultúra "belső" nézőpontjait, más esetekben pedig a közel-keleti muszlim megfigyelők szempontjait. Nyelvi képzettségemből adódóan arab nyelvű és szuahéli/*mwani* *ʿajamī* szövegek jöhettek szóba elsődleges forrásanyagként.

Három kiadatlan, illetve saját magam által szerkesztett és elsőként közölt forrásanyagra is támaszkodtam munkám során. Saját szerkesztésemben és (magyar, illetve angol) fordításomban látott napvilágot elsőként két arab nyelvű krónika a mai Bissau-Guinea területéről. Ezek egyike ‘Abd al-Qādir b. Muḥammad al-Amīn b. al-Ḥusayn al-Bidhinawī (alias Abudu M’faa Sona; kora 14./késő 19. sz.) *Kayfiyyat al-Mu’assis wa-qabs al-muqtabis* című műve, a másik pedig egy ismeretlen helyi szerző *Tārīkh ar-ḍ Qābu* (13./19. sz. közepe) című rövidebb lélegzetű beszámolója. Sebestyén Éva néprajzkutatónak köszönhetően bepillantottam egy rendkívül értékes, ám mindmáig kiadatlan mozambiki szövegtörzshez is, amely az ország északi részén található Wibu (Ibo) sejkjeinek *mwani* nyelvű (a szuahéli közeli rokona), arab betűs levezetését tartalmazza a 19. századból. E szövegek közlésére nem nyílt módomban, ám áttekintésük értekezésem szempontjából is igen hasznosnak bizonyult, s több helyen említést is teszek erről az anyagról.

Az értekezésem számos helyén magyar fordításban közölt forrásszövegek összességükben akár egyfajta afrikai iszlámra vonatkozó szöveggyűjteményként is kezelhetők. Nemcsak azért, mert viszonylag nagy számban közlök ilyen szövegrészleteket, hanem mert szinte kivétel nélkül első közlésekről van szó magyar nyelven, saját fordításomban. A fordításokat minden esetben arab és szuahéli eredetiből készítettem. Egyetlen munka, Ibn Baṭṭūṭa útleírása jelent meg már előzőleg is magyar nyelven, de az

eredeti fordítás készítői számos helyen oly mértékben félreértették a Fekete-Afrikára vonatkozó részeket, hogy ezt is kénytelen voltam saját, átdolgozott fordításban közölni.

A következő afrikai és közel-keleti muszlim szerzők arab vagy szuahéli nyelvű munkáiból közlök hosszabb-rövidebb részleteket magyar fordításban:

a) arab nyelvű források:

- Abū l-Ḥusayn Muḥammad b. Aḥmad Ibn Jubayr (megh. 614/1217): *Riḥlat Ibn Jubayr*
- Abū ‘Abdallāh Muḥammad Ibn Baṭṭūṭa (megh. 779/1377): *Riḥlat Ibn Baṭṭūṭa*
- ‘Abd al-Raḥīm b. ‘Umar al-Jawbarī (kora 7./13. sz.): *al-Mukhtār fī kashf al-asrār*
- Taqī al-Dīn ‘Alī b. ‘Abd al-Qādir al-Maqrīzī (megh. 845/1442): *al-Ilmām bi-akhbār man bi-arḍ al-Ḥabasha min mulūk al-islām*
- Jalāl al-Dīn ‘Abd al-Raḥmān al-Suyūṭī (megh. 911/1505) önéletrajza (*Kitāb al-taḥadduth bi-niḥmat Allāh*) és fatwáinak gyűjteménye (*al-Ḥawī li-l-fatāwī*)
- Aḥmad b. al-Amīn al-Shinqīṭī (megh. 1331/1913): *al-Wasīṭ fī tarājim udabā’ Shinqīṭ*
- Abū l-‘Abbās Aḥmad al-Qalqashandī (megh. 821/1418): *Ṣubḥ al-a’shā fī ṣinā’at al-inshā’*
- Aḥmad b. Khālīd al-Nāṣirī al-Salāwī (megh. 1315/1897) marokkói történetíró krónikája (*Kitāb al-Istiqṣā li-akhbār duwal al-Maghrib al-aqṣā*)
- Alfa’ Maḥmūd Ka’ti b. al-Ḥājj al-Mutawakkil Ka’ti al-Kurminī al-Tinbuktī al-Wa’kurī (késő 10./16. sz.) nyugat-afrikai krónikája (*Tārīkh al-fattāsh fī akhbār al-buldān wa-l-juyūsh wa-akābir al-nās*)
- Abū ‘Abdallāh al-Ṭālib Muḥammad al-Bartilī (megh. 1219/1805) *Fatḥ al-shakūr fī ma’rifat a’yān ‘ulamā’ al-Takrūr* című életrajzi lexikona Nyugat-Afrika muszlim tudósairól
- al-Ḥasan b. Aḥmad al-Ḥaymī (megh. 1070/1660) etiópiai útleírása (*Sīrat al-Ḥabasha*)
- Muḥammad b. ‘Umar at-Tūnisī (megh. 1274/1857) szudáni utazásáról írott beszámolója (*Tashḥīdh al-adhhān bi-sīrat bilād al-‘arab wa-l-sūdān*)

b) szuahéli nyelvű források:

- Su‘ūd bin Sa‘īd al-Ma‘āmirī szuahéli költő (késő 13./19. sz.) politikai témájú költeménye
- Tippu Tip (*alias* Ḥāmid bin Muḥammad al-Murjabī) önéletrajza (*Maisha ya Hamed bin Muhammed el Murjebi yaani Tippu Tip kwa maneno yake mwenyewe*)

Ezek mellett természetesen számos további afrikai és közel-keleti muszlim forrásra támaszkodtam, amelyekből azonban nem közlök magyarra fordított részleteket. Az elsődleges

források használata mellett magától értetődő módon igyekeztem minél átfogóbban támaszkodni a nyugati nyelveken – afrikai és egyéb kutatók tollából – megjelent modern szakirodalomra is. Mivel jól használható, praktikus összefoglalást kívántam nyújtani a térség iszlám kultúrájáról és muszlim népeiről magyar nyelven, a nagy mennyiségű (bár szinte teljes mértékben idegen nyelvű) másodlagos szakirodalom áttekintése nyilvánvalóan elengedhetetlen volt. Ehhez gyakorlatilag két évtizede folytatok könyvtári gyűjtőmunkát (egyéb kutatási témáim mellett), s az 525 tételből álló forrásjegyzék talán jelzi, hogy meglehetősen széleskörű szakirodalmat sikerült áttekintennem – ami egy ilyen természetű munkánál alapvető kíváncsi is.

III.

Eredmények

Az alábbi rövid összefoglalásban két részre kívánom osztani annak kifejtését, hogy munkámmal milyen új eredményeket értem el. Mivel nagy lélegzetű, átfogó munkáról van szó, amely magyar nyelven az első tudományos összefoglalást adja a témakörrel, önmagában azt is eredménynek kell tekintenem, hogy egy ilyen magyar nyelvű összefoglaló megszületett. Emiatt az alábbiakban külön tárgyalom azokat az eredményeket és fölismeréseket, amelyek a nemzetközi szakirodalomban is újszerűnek, eredetinek minősíthetők (azaz egy idegen nyelvű munka esetén is bátran az új tudományos eredmények közé sorolhatnánk), s külön azokat, amelyek a magyar nyelvű tudományosságban teljesen újak számítanak, noha az idegen nyelvű szakirodalomban már találkozhattunk velük.

1. A nemzetközi szakirodalomban is hozzám kapcsolható eredmények

1.1 Részletesen elemzem az arab genealógiák szerepét Afrika muszlim társadalmában. Kimutatom, hogy az arab genealógia (*nasab*) csak egy sajátos, a közel-keleti, arab nyelvű muszlim kultúrából kölcsönzött "nyelvezet", amelyet Fekete-Afrikában egészen új kontextusokban és sajátos társadalmi célokra alkalmaznak. A témát először "Genealogy in Medieval Muslim Societies" (*Studia Islamica* 95 [2002]: 1-36) című cikkemben fejtettem ki részletesebben, s az azóta erre kapott 42 hivatkozás és a cikknek egy alapvető kézikönyvben történő utánközlése (Abdullah Saeed [szerk.]: *Islamic Political Thought and Governance. Critical Concepts in Political Science*, London és New York: Routledge, 2010, 3:49-80) jelzi, hogy nemzetközi szinten is alapvető meglátásokat sikerült megfogalmaznom. (Idén a szakterület alapvető referencia-munkája, az *Encyclopaedia of Islam* 3. kiadásának szerkesztőitől fölkérést kaptam a nagy terjedelmű "Genealogy" szócikk megírására. A művet már leadtam, de még nem jelent meg.)

1.2 Az "arab" etnikai kötődés változó jelentéseiről az afrikai muszlim népek között mélyreható elemzést adok az értekezésemben. Hasonlóan részletes összefoglalással erről a kérdésről a nemzetközi szakirodalomban sem találkoztam.

1.3 Mindenképpen nemzetközi szinten is kiemelhető eredmény az, hogy saját afrikai forrásközléseimre is támaszkodom munkámban. Az előző részben említett két arab nyelvű bissau-guineai krónika (Kábu királyság és Bigyini település története) szövegét én közöltem teljes terjedelmében, szerkesztett formában. Ugyancsak én írtam először egy ghánai nemzetség, a Watara arab nyelvű genealógiai dokumentumáról, illetve több Mozambikból származó, *mwani* nyelvű levélről (ezek közül néhány szövegét magyar nyelvű fordítással együtt régebben már közöltem egy tanulmányomban). Ezek tehát elsőként általam közölt és/vagy leírt forrásanyagok.

1.4 Értekezésemben hangsúlyos szerepet kap az afrikai iszlám szinkretizmus és azon belül a megszállottsági kultuszok témája. Bár ezeket a kultuszokat sokan, sok szempontból kutatták, a nemzetközi szakirodalomban is hozzám köthető néhány fontos megállapítás. Ennek is köszönhető, hogy az utóbbi években több ízben fölkertek az *Encyclopaedia of Islam* szerkesztői az iszlám szinkretizmusra és a szellemek kultuszaira vonatkozó több szócikk megírására ("Animism", "Ghūl", "Ifrit", "Evil eye", stb.). Legjobb tudomásom szerint én bukkantam rá a fekete-afrikai eredetű megszállottsági kultuszok szertartásainak első arab nyelvű említésére a híres egyiptomi vallástudós, Jalāl al-Dīn al-Suyūṭī 898/1493-ban kiadott fatwájában (vallásjogi véleményében), amelyet nyugat-afrikai muszlimok kérdéseire válaszul írt. A kérdéses szövegrészt jelen értekezésemben közlöm először bármely nyugati nyelven.

2. A magyar nyelvű szakirodalomban újnak tekinthető eredmények

2.1 Maga az első magyar nyelvű összefoglalás elkészítése erről a hatalmas témáról nyilvánvalóan jelentős új eredménynek tekinthető. De ennél konkrétabb eredményeket is említhetek. Leginkább munkám első és harmadik fejezetének témája, az etnikai tényező és a szinkretikus muszlim vallásosság áll érdeklődésem homlokterében, így értelemszerűen ezek azok a részek, amelyek az összefoglaláson túlmenően véleményem szerint a legtöbb új eredményt mutatják be. Így például bemutatom a fekete-afrikai muszlim népesség *rendkívüli etnikai változatosságát*. Az értekezés II. függelékében 237 olyan népcsoport neve szerepel, amelyekről a szövegben szó esik; ezek közül 145 nagyrészt vagy teljes egészében muszlim, s a többi népcsoport soraiban is sok muszlimot találuk. Tegyük hozzá, hogy az afrikai muszlim etnikumoknak ezzel együtt is csak kis részéről esik szó az értekezésben. Az értekezés harmadik fejezetében bemutatom az afrikai muszlim vallásgyakorlás *három fő típusát*

(amelyek egyébként az iszlám világ más részein is megtalálhatók): a vallási szinkretizmust (főleg a népi vallásosság területén), a szúfizmust és a vallási reformmozgalmakat. Különösen részletesen szólok a *szinkretikus iszlám sajátosan afrikai megnyilvánulási formáiról*. Igen részletes képet adok például a *maszkos kultuszokról*, a *megszállottsági kultuszokról*, a varázslás különböző formáiról és eljárásairól, a szentkultuszról, az *animista szertartások továbbéléséről* az iszlám köntösében.

2.2 Az etnikai viszonyok tárgyalásánál különös hangsúlyt kap egy sajátos és Afrika-szerte megfigyelhető jelenség, az etnikai és vallási identitás összekapcsolódásának jelensége. Sok afrikai nép gyakorlatilag száz százalékban muszlim, s ha ezek más vallású népek közelében élnek, gyakori jelenség a vallási és az etnikai identitás összefonódása. (Más helyeken ugyanez a jelenség a kereszténység esetében is megfigyelhető.) Ennek megfelelően az etnikai asszimilációt Afrikában gyakran vallási áttérés kíséri, a vallási áttérés pedig gyakran etnikai asszimilációval jár. A legnagyobb afrikai muszlim népek létszámát ezek a folyamatok századok óta növelik: más etnikumok iszlámra áttérő tagjai sokszor asszimilálódnak az adott helyen domináns muszlim népcsoporthoz. A legerősebb asszimiláló hatást gyakorló afrikai népek között számos muszlim népet találunk; ilyen például a *szuahéli*, a *hausza*, a *fulani*, az *oromo*, a *mandinka* és a vele rokon *gyula* és az *arab*.

2.3 Értekezésemben hosszan tárgyalom az egyszerre etnikai és vallási konfliktusok jelenségét, s kimutatom, hogy ezekben általában az etnikai tényező tekinthető elsődlegesnek. Az etnikai és a vallási identitás összekeveredése ugyanis azzal jár, hogy Afrika-szerte megfigyelhető az etnikai konfliktusok vallási jelszavakkal történő elfedése, az etnikai és a vallási ellentétek összekeveredése. A legtöbb állítólagos "vallási konfliktus" Afrikában valójában etnikai tényezőkre vezethető vissza – s éppen emiatt rendkívül nehezen megoldható. Ellenben sok afrikai népcsoport vallásilag kevert, ami a vallási ellentéteket nagymértékben enyhíti: egyazon etnikumon belül ugyanis nagyon ritkák a vallási konfliktusok. Bemutatom a nigériai joruba és az etiópiai oromo nép példáját, amelyek vallásilag nem egységesek, ám körükben a vallási konfliktusok ritkán fordulnak elő. (Ellenben más népekkel – vallásra való tekintet nélkül – erőteljes etnikai konfliktusban állnak.) Megmutatom, hogy igen hasonló konfliktusokat találunk azonos és eltérő vallású afrikai népek között, így ezeket vallási alapú konfliktusokként leírni alapvetően hibás. A nigériai Middle Belt vidéken, Dél-Csádban vagy a Közép-Afrikai Köztársaságban konfliktusok alakultak ki muszlim és keresztény (és animista) népek között, ám ezekhez nagyon hasonló konfliktusokat találunk a szudáni Dárfúrban (ahol minden fél muszlim) és Nuba-hegyvidéken (ahol a résztvevők túlnyomó többsége muszlim), vagy éppen Ruandában és Burundiban (ahol a résztvevők túlnyomó többsége keresztény).

Mindezek alapján erős kritika tárgyává teszem az úgynevezett "keresztényüldözés" elméletét (legalábbis Fekete-Afrikával kapcsolatban), amely érvelésem szerint primitív és propagandisztikus leegyszerűsítés. (Ezen elmélet szerint bármilyen – etnikai, gazdasági vagy egyéb – konfliktusban definíció szerint a keresztény fél az áldozat, bármely keresztény közösséget érő atrocitás egyedüli oka annak kereszténysége, s minden ilyen konfliktus pusztán epizód a kereszténység globális és évezredes üldöztetésében. Az agresszor szokásos megtestesítői továbbá a muszlimok.) Munkámban kimutatom, mennyire hamis állításokra épül ez a kép pl. a nigériai *Middle Belt* térséggel kapcsolatban, s azt is, hogy a valóságban milyen meghatározó szerepet játszanak az etnikai (és egyéb helyi) tényezők az ilyen konfliktusokban.

2.4 Értekezésemben bemutatom azt is, hogy a "rasszizmus"-ként azonosított jelenségek Afrikában gyakran teljesen más alapokon állnak, mint például Észak-Amerikában. Amit a zurnalisztikai szintű megközelítés rasszizmusnak nevez, az sokszor nem más, mint az etnikai nepotizmus Afrika-szerte elterjedt jelensége. és/vagy a társadalmi státuszhoz kapcsolódó előítéletek. (Például a szudáni arab nyelvű elit etnikai nepotizmusa nem sokban különbözik a sok más afrikai ország elitjének viselkedésétől.)

2.5 Ugyancsak részletesen bemutatom a rabszolgatartás és -kereskedelem jelenségét Afrika muszlim társadalmaiban, illetve azt, hogy az afrikai muszlimok mindig is rendkívül megosztottak voltak ebben a kérdésben (egyébként az afrikai és nyugati keresztényekhez hasonlóan). Magyar nyelven itt olvashatunk először például a rabszolgaság elleni muszlim föllépésről, ennek népies és intellektuális válfajairól, illetve olyan afrikai muszlim vallástudósok tevékenységéről, akik teljes egészében elutasították a rabszolgaság intézményét (pl. az etiópiai Muftī Šādeqiyo [megh. 1310/1892], a szenegáli Mūsā Kamara [megh. 1364/1945] és a szudáni Maḥmūd Muḥammad Ṭāhā [megh. 1405/1985]).

2.6 Értekezésemben igyekszem azonosítani, hogy voltaképpen mi az, ami sajátosan afrikai az afrikai iszlám kultúrában és vallásosságban. Mindenekelőtt határozottan elutasítom a régebbi francia szakirodalomban fölbukkant *l'islam noir* ("néger iszlám") fogalmát (e vallásosságot állítólag a babonáság, a mágia hangsúlyozása, a szinkretizmus, illetve a vallási fanatizmus, sőt a vallási lelkesedés hiánya jellemezné) s bemutatom a nyilvánvaló hasonlóságokat a fekete-afrikai muszlimok és más muszlim közösségek vallásossága között. Ahogy az iszlám világ minden más szögletében, itt is három alapvető típusa van a muszlim vallásosságnak: a hagyományos iszlám (két altípussal: a hagyományos *ūlamā*-réteg vallásossága és a népi, szinkretikus vallás), a szúfizmus és a modern iszlám reformizmus. Világos, hogy leginkább a szinkretikus népi vallásosság tartalmaz jellegzetesen afrikai elemeket (ahogy más vidékeken

is ebben találjuk a legtöbb helyi sajátosságot). A szúfizmus szintén sok, de azért valamivel kevesebb helyi jellegzetességet olvaszt magába. A reformizmus az egész iszlám világban hasonló alapvonásokat mutat, de hangsúlyozni kell, hogy nagyon is szerves része – ráadásul századok óta része – az afrikai iszlám kulturális palettájának. Ez és csakis ez lehet az afrikai muszlim vallásosság érvényes kategorizálása, s a "hamita iszlám", "néger iszlám" és hasonló fogalmak értelmetlen badarságok. Ami nem jelenti azt, hogy az afrikai muszlimok kultúrájának és társadalmának – főleg a népi vallásosság terén – ne lennének valóban egyedi és sajátos elemei: pl. a sajátos helyi fauna miatt kialakult speciális étkezési szabályok, (pl. a vízilóhús fogyasztása vagy tiltása), az iszlám vallási szinkretizmus bizonyos formái (pl. megszállottsági kultuszok, ősök kultusza, maszkos szertartások), a vallási és etnikai identitás szoros összefonódása, a muszlimok hátránya a modern oktatási rendszerek terén), stb.

2.6 Praktikus szempontból fontos eredménynek tekintem, hogy az afrikai népnevek használatának örök problémájára használható alapelveket sikerült kialakítanom (ld. az értekezésem Bevezetőjében és főntebb, a II. fejezet 2. pontjában).

2.7 Ugyancsak gyakorlatias (és véleményem szerint szélesebb körben is roppant hasznos) eredménynek tekinthető az, hogy naprakész statisztikai adatokat közlök az afrikai muszlim népességről az értekezés két függelékében. Ez a néhány oldal önmagában is hosszas kutatómunka eredménye, hiszen az afrikai országokkal és népcsoportokkal kapcsolatban notóriusan rosszak és gyakran elfogultak és/vagy elavultak a rendelkezésre álló statisztikák. A muszlim népesség áttekintéséhez többek között a következő forrásokat használtam: Joseph M. Cuoq: *Les Musulmans en Afrique* (Párizs: Maisonneuve et Larose, 1975); Richard V. Weekes (szerk.): *Muslim Peoples: A World Ethnographic Survey. Second Edition, Revised and Expanded* (Westport CT: Greenwood Press, 1984, 2 kötet); a *Pew Research Center* (pewforum.org) Afrikára és az iszlám világra vonatkozó *online* anyagai és a *Mapping the Global Muslim Population* című fölmérés (www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2009/10/Muslimpopulation.pdf), illetve (a nyilvánvaló vallási elfogultság és egyes források megbízhatatlan jellege miatt óvatosan használva) a *Joshua Project* nevű keresztény szervezet internetes oldala (joshuaproject.net). A függelékben adott számaimat mind az egyes országok, mind a népcsoportok esetében ezen források gondos összevetésére és – ahol ilyenek rendelkezésre álltak – konkrét esettanulmányokra alapoztam. Ennek köszönhetően a fekete-afrikai országok és a függelékben szereplő körülbelül 250 népcsoport esetében a lehetőségekhez képest pontos arányszámokat közlök az afrikai muszlim népességgel kapcsolatban.

2.8 Értekezésem legfőbb tanulsága a magyar orientalisztika szempontjából talán a következő lehetne: Afrika muszlim területeit illene végre egyrészt jelentőségüknek megfelelően kezelni, másrészt az iszlám világ szerves részének tekinteni. Így elkerülhető lenne az, ami sajnos ma is általános: az "iszlám világ" szerves részének tekintjük például Libanont (muszlimok aránya: 60%), Egyiptomot (87%), Üzbegisztánt (83%) vagy Albániát (55%), miközben szinte tudomást sem veszünk Szenegálról és Gambiáról (95%), Nigerről (98-99%), Guineáról (88%) vagy Sierra Leone-ről (70-75%).

IV. FEJEZET

A doktori mű témaköréből készített saját publikációk jegyzéke

- "Afrikai civilizációk." In: Kinga Dévényi (szerk.), *Civilizációk Kelettől Nyugatig*. Budapest: Corvinus Egyetem, Nemzetközi Tanulmányok Intézet, 2018, 291-324.
- "Pluralizmus és szekularizáció a kortárs muszlim gondolkodásban: Nurcholish Madjid és Abdulláhi Ahmad an-Náim." *Korunk* 29 (2018), 6: 69-75.
- "*Shamanism and Islam: Sufism, Healing Rituals and Spiritism in the Muslim World*. Edited by Thierry Zarcone and Angela Hobart." *Journal of Islamic Studies* 29 (2018): 240-43.
- "Abd al-Rahmān b. Ḥasan al-Jabartī al-Zayla'ī al-Ḥanafī: *ʿAjāʾib al-āthār fī l-tarājim wa-l-akhbār* (The Marvelous Chronicles: Biographies and Events). Edited by Shmuel Moreh." *Acta Orientalia* 70 (2017): 100-102.
- "Eating People Is Wrong: Some Eyewitness Accounts of Cannibalism in Arabic Sources." In: Robert Gleave, István T. Kristó-Nagy (szerk.), *Violence in Islamic Thought from the Qurʾān to the Mongols*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015, 200-24.
- "Jamāʿat Izālat al-Bidʿa wa Iqāmat al-Sunna". In: Emad El-Din Shahin (szerk.), *The Oxford Encyclopedia of Islam and Politics*. New York, Oxford: Oxford University Press, 2014, 1. kötet, 632a-633b.
- "Exorcism." In: *Encyclopaedia of Islam - Three*, Leiden, Boston: Brill, 2014, Part 4, 93-5.
- "Motives and Techniques of Genealogical Forgery in Pre-modern Muslim Societies." In: Sarah Savant, Helena de Felipe (szerk.), *Genealogy and Knowledge in Muslim Societies: Understanding the Past*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014, 24-36.
- "Premodern Ethnography: A Cushitic Custom Described and Explained by Mediaeval Arab Observers." *The Arabist: Budapest Studies in Arabic* 32 (2013): 35-60.
- "Miért nem ehetnek embert a muszlimok?" In: Déri Balázs (szerk.), *Convivium*, AΓION Books 2, Budapest: ELTE BTK VTK, 2013, 75-82.

- "Az áttérés mint etnikai kérdés. Vallás és etnikum összefonódása afrikai példák alapján." In: Déri Balázs (szerk.), *Conversio*, AFION Books 1, Budapest: ELTE BTK VTK, 2013, 199-211.
- "Between Myth and Genealogy: A Lineage History in Arabic from Ghana." In: Pál Fodor et al. (szerk.), *More MODOQUE: Festschrift für Miklós Maróth zum siebzigsten Geburtstag*, Budapest: Forschungszentrum für Humanwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 2013, 241-51.
- "Seidensticker, Tilman (hrsg.), *Zeitgenössische islamische Positionen zu Koexistenz und Gewalt*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011." *al-Qanṭara* 34 (2013), 2: 574-579.
- "Identity and Genealogy: The Case of the Nilotic Sudan". In: Kinga Dévényi (szerk.), *Papers Presented to Alexander Fodor on His Seventieth Birthday = The Arabist: Budapest Studies in Arabic* 31 (2012): 17-52.
- "Genealogy in Medieval Muslim Societies." In: Abdullah Saeed (szerk.): *Islamic Political Thought and Governance. Critical Concepts in Political Science*. London, New York: Routledge, 2010, 4 kötet. 3:49-80. [újraközlés: "The Social Functions of Genealogy in Muslim Societies," *Studia Islamica* 95 (2002): 1-36.]
- "Mandinka Kinship and Politics versus Arabic Vocabulary in a Chronicle from Guinea-Bissau." In: Seyni Moumouni, Viera Pawlikova-Vilhanova (szerk.), *Le temps des Oulèmas. Les manuscrits africains comme sources historiques*, Études Nigériennes no. 61. Niamey, 2009, 281-96.
- The History of Bidyini and Kaabu. Two Chronicles in Arabic from Guinea-Bissau*. Piliscsaba: The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies, 2007 [társszerző: Sebestyén Éva].
- "Animism". In: *Encyclopaedia of Islam - Three*, Leiden: Brill, 2007, Part 1, 116-7.
- "Waarabu: "Arabok" Kelet-Afrikában." *Africana Hungarica* 2 (2007), 1-2: 55-76.
- "Az iszlám a mai Fekete-Afrikában." In: Tüske László (szerk.), *Előadások a mai iszlám világról*, Piliscsaba: The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies, 2007: 219-36.
- "Mohamed Meouak: Ṣaqâliba, eunuques et esclaves à la conquête de la pouvoir. Géographie et histoire des élites politiques « marginales » dans l'Espagne umayyade." *Acta Orientalia* 60 (2007): 475-8.
- "Patrice Cressier – Maribel Fierro – Luis Molina (eds.): Los almohades: problemas y perspectivas." *Acta Orientalia* 60 (2007): 478-81.
- Sebestyén Éva, Szombathy Zoltán, Tarrósy István (szerk.), *Harambee: Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*, Pécs: Publikon, 2006.

- "A déli szuahélik: nyelv, kultúra és államok." In: Sebestyén Éva, Szombathy Zoltán, Tarrósy István (szerk.), *Harambee: Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*, Pécs: Publikon, 2006: 366-82.
- "Some Notes on the Impact of the *Shu^cūbiyya* on Arabic Genealogy." In: Éva Apor, István Ormos (szerk.), *Goldziher Memorial Conference*, Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2005: 255-69.
- "Egy nyugat-afrikai krónika: Kábu királyság története." In: Csirkés Ferenc et al. (szerk.): *Függőkert: Orientalisztikai tanulmányok II*, Budapest: Mondat Kft., 2005, pp. 213-29 [társszerző: Sebestyén Éva].
- "Juan José Sánchez Sandoval: Sufismo y poder en Marruecos. Milagros de Abū Ya^czzà." *Acta Orientalia* 58 (2005): 459-61.
- "A kelet-afrikai nagyvárosi szleng és a kulturális hagyományok." In: Borsos Balázs, Szarvas Zsuzsa, Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan, 2004: II, 253-263.
- The Roots of Arabic Genealogy. A Study in Historical Anthropology*. Piliscsaba: The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies, 2003.
- "Egy mandinka krónika Bissau-Guineából." In: Csirkés Ferenc et al. (szerk.), *Függőkert: Orientalisztikai tanulmányok*, Budapest: Argumentum Kiadó, 2003, pp. 137-173 [társszerző: Sebestyén Éva].
- "Genealogy in Medieval Muslim Societies." *Studia Islamica* 95 (2002): 1-36.
- "Some Notes on Spirit Possession and Islam." K. Dévényi, T. Iványi (szerk.): *Essays in Honour of Alexander Fodor On His Sixtieth Birthday = The Arabist: Budapest Studies in Arabic* 23 (2001): 197-210.
- "Al-Qazwīnī on the Characters of Ethnic Groups in his *Ālār al-bilād*." *The Arabist: Budapest Studies in Arabic* 19-20 (1998): 235-243.
- "Identitás és genealógia: Szudán példája." *Africana Hungarica* 1 (1998), 1: 113-142.
- "Alamin M. Mazrui, Ibrahim Noor Shariff: The Swahili, Idiom and Identity of an African People." *Africana Hungarica* 1 (1998), 2: 368-369.

Fordítások:

A magyar nyelvű *Encyclopaedia Britannica* Afrikával kapcsolatos szócikkeinek jelentős része.

Jocelyn Murray: *Az afrikai világ atlasza*. Budapest: Helikon Kiadó, 2003.